

פרק שני

הכותל המזרחי

א. בחינת הכותל הנראה לעין

במזרחו של חרם א־שריף מצויה חומה אשר אורכה כ־465 מטר¹. חומה זו ניצבת על שרידי חומה עתיקה. הדבר נראה בבירור במספר קטעים שבהם השרידים העתיקים שרדו עד גובה ניכר. בעיקר בולט הדבר בקרן הדרומית מזרחית. שרידים אלו נמשכים כמעט 100 מטר, ולאחר מרחק זה אינם נראים עוד על פני השטח. במרחק של כ־300 מטר מן הפינה הדרומית מזרחית חוזרים השרידים העתיקים ומתגלים בקרבת אתר הקרוי 'שערי רחמים'. שרידים אלו יכולים ללמדנו את תוואי החומה העתיקה מזמן המקדש.

כותל זה הוא גם חלק מחומת העיר במזרח, ובפינתו הצפונית מזרחית הוא מתאחד עם חומת העיר כולה. חומה זו נמצאת סמוך לשיפועו של ההר, ומתחתיה נחל קדרון, הוא עמק יהושפט.

אורך החומה ומיקומה מוכיחים מעל לכל ספק, כי חומה זו היא חומת הר הבית, שהרי החומה המזרחית של העזרה היתה ארוכה קלה אמות בלבד. כמו כן יש לזכור, כי ממזרח לחומת העזרה היה מקום שטוח רחב, שהיתה בו עזרת נשים, ובמפלס הנמוך שש אמות למטה ממנה היה משטח ה'חיל', וכן היה שם משטח של הר הבית שמחוץ לחיל. ולכל זה אין מקום בין החומה המזרחית הנראית כיום לבין סוף שיפועו של ההר בעמק יהושפט. ואם כן, בהכרח אין זו חומת העזרה אלא חומת הר הבית. ראיות אלו כתב במפורש בספר 'כפתור ופרח', שמחברו היה תלמידו של הרא"ש — ובעקבותיו גם הרדב"ז כאשר עסקו בשאלת זיהוי חומה זו. וכבר הובאו דבריהם בהרחבה לעיל².

ב. מקומה של חומת הר הבית במקורות

עצם הקביעה כי היתה חומה לשטח הנקרא 'הר הבית' מורה לכאורה על חומה הנמצאת בעמק, למרגלות ההר, ומקיפה את ההר כולו. וכך כתב במפורש המאירי בפרושו למסכת מדות: "ויש רחבה מן המשור, בין הכותל לרגל ההר" (וכן הוא גם בביאורו ליומא דף

1 ראה הערה 1 בפרק ראשון, אודות המקורות למדה הרשומה כאן.

2 ראה לעיל במבוא סימן ג.

טז, א), כך גם משמע מפירושו של רש"י בברכות דף נד, שהזכיר חומה לרגלי ההר ומחוץ לו (כלומר במישור הסובב אותו): "שער המזרח, חוץ להר הבית, אשר בחומה הנמוכה, אשר לרגלי הר הבית במזרח" (וכן משמע גם ברש"י, יומא דף טז, א). ואולם אם פירוש זה נכון, נמצא שההר כולו אינו אלא גבעה בגובה כב אמות בלבד, כפי שעולה מן המשניות העוסקות בהפרש הגבהים בין הר הבית לבין קודש הקדשים. וקשה מאוד לחשוב כי לזאת יקרא הר.

ומלבד הקושי העיוני בזה, ישנו קושי מציאותי, הסותר לחלוטין פירוש זה. כי באמת תחתית עמק יהושפט נמוכה בששים מטר ויותר מתחת לפסגת הר המוריה, ועל כל פנים הרבה יותר מאשר עשרים ושתיים אמות, ואם כן בהכרח צריך לומר כי חומת הר הבית לא הקיפה את כל שטח הר הבית אלא את פסגתו בלבד.

ובאמת דבר זה מפורש בפסקי התוספות למסכת מדות: "הר הבית היה לצפון ירושלים, וההר היה גדול הרבה מת"ק על ת"ק, אלא לא היה קדוש אלא ת"ק על ת"ק". ובהרחבה הוכיחו דבר זה ר' משה קאזיס בביאורו למשנה דמדות, וכן כתב גם ר' מלכיאל אשכנזי, בספרו 'חנכת הבית' באות ב (וציין שם שכן גם דעת 'פסקי התוספות' והסמ"ג).

ואמנם, ר' משה קאזיס הוכיח את הדבר, מהא דאיתא ביחזקאל דהר הבית לעתיד לבוא 3000×3000 אמה³, ואם כן ברור, שהחומה היום אינה מקיפה את כולו אלא חלק קטן ממנו. אבל הוכחה זו אי אפשר לקבלה, שהרי אין בשטח ההר וסביבתו (אף אם נציב את החומות בעמק) בשום פנים ואופן מקום ל-3000 אמה, ועל כרחך לעתיד לבוא יגדל ההר בדרך נס, ועל ידי זה יגיע לגודל הנזכר. ואם כן אין הוכחה כלל מן המקרא ביחזקאל לשאלה, האם בזמן בית שני הקיפה החומה את כל ההר למרגלותיו או רק חלק ממנו.

ולעצם עניין השינוי הגיאולוגי והטופוגרפי שיהיה בהר לעתיד לבוא, נראה כי הוא המכוון גם בפסוק בזכריה: "ונבקע הר הזיתים... ומש חצי ההר צפונה, וחצי נגבה"⁴. כי על מנת שהר המוריה יגדל לשיעור האמור צריך להיווצר מקום באחד הצדדים, ואם יהיה זה במזרח, צריך הר הזיתים להעלם. ויחזקאל עצמו בתחילת דבריו אודות מדות המקדש כתב: "ויניחני על הר גבוה מאוד ועליו כמבנה עיר מנגב"⁵. כי לעתיד לבוא יגדל ההר ויהיה גבוה מאוד, וגם גדול יותר בשטחו.

אך על כל פנים צדקו דברי המהר"מ קאזיס, ודברי 'פסקי התוספות', כי הר המוריה כמות שהוא, ודאי לא נכלל כולו בשטח 500 אמה על 500 אמה.

ובספר 'פאת השלחן', אחר שהביא דברי הכפתור ופרח' אודות החומה המזרחית הקיימת, כתב: "וצריך לשאול הדבר, כי אולי חדשו זו החומה, כמו שאומרים שכתוב עובדא דנבנה ע"י תקיפי יהודים מאנשי שפניא שמצאו חן בעיני המלך, וקצרו ועשו

3 יחזקאל ג, יז-כ.

4 זכריה יד, ד.

5 יחזקאל מ, ב.

החומה במקום חדש. דמשמעות שהימות הר הבית היה בסוף שיפוץ, כמ"ש במדות פ"ב ובפ"ק דיומא ט"ז"א.⁶

ובעקבות דבריו, ניסה חכ"א בדורנו, להתמיר גם מדרום לחומה הדרומית הקיימת, כי גם היא אינה בתחתית ההר.

ובמחכ"ת שגו במשנה מפורשת, הקובעת כי גובה פסגת הר הבית אינו גבוה אלא עשרים ושנים אמות יותר מגובה משטחו התחתני, אשר בו עמדה החומה, וממילא אין מקום לכל דבריהם. ומלבד זה, שאלת עתיקות החומות מוכרעת היא להלכה גם על פי סגנון הבניה, וכמו שהארכנו לעיל,⁷ ועל כרחק העיקר כדברי הכפתור ופרח, וכפי שנהגו ישראל בכל הדורות, כמו שיתבאר.

ג. שער הכהן שלא חרב ומקומו

במדרש שיר השירים רבה, מוזכרים שלושה שרידים של המקדש אשר לא חרבו, והם: הכותל המערבי, שערי חולדה ושער הכהן.⁸ והנה המושג 'שער הכהן' אינו ידוע משום מקום אחר בספרות התלמודית והמדרשית וזאת המקום הזה. אולם הוא נזכר בכמה כתבי יד שמקורם בגניזת קהיר, ושם הוא ידוע בדרך כלל כמקום תפילה מיוחד, כפי הנראה מחוץ לשטח הר הבית (כלומר אחד משערי הר הבית).

באיגרותיו של בן מאיר (בעל מחלוקתו של רב סעדיה גאון, בעניין לוח השנה — ד"א תרפ"א) אנו מוצאים את הקטע הבא: "ותפילותנו עליכם תדירה, ועל זקני יקר שלכם, בהר הויתים... ועל שער הכהן ועל שערי המקדש".⁹

ובאיגרת שניה כתב: "ובחזירתנו אל ארצנו תנינו שבחכם ובירכנו אתכם בהר הויתים מול היכל ה', ועל שער הכהן".¹⁰

מלבד עדויות אלו, מצויה איגרת מן הגניזה, אשר שנת חיבורה כפי הנראה בין השנים ד"א תשפ"ד—תשפ"ט, ובה מופיע הביטוי: [כת] הרבנים, אשר בשער הכהן יושבים".¹¹

בקטע אחר מגניזת קהיר מופיעות תפילות הנאמרות על השערים בירושלים, ושם בתחילתו רשימת השערים. ברשימה זו מופיע במפורש 'שער הכהן' (אם כי התפילה הנאמרת על שער זה חסרה באותו כתב יד).¹²

ובקטע אחר מן הגניזה שעד היום הזה לא פורסם¹³ והעוסק גם הוא בתפילות על

6 פאת השולחן, בית ישראל, סימן ג, ס"ק כו.

7 מבוא סימן ג.

8 שיר השירים רבה, פרשה ג, סדרא תנינא, פסוק 'הנה זה'.

9 ראה לעיל פרק ראשון, הערה 20.

10 ראה הערה 9 (בורנשטיין, שם, בעמ' 107).

11 הקטע פורסם על ידי מאן בספרו The Jews... חלק שני, עמ' 179.

12 הקטע ידוע בשם 'תפילות על השערים בירושלים', ראה לעיל פרק ראשון הערה 24.

13 קטע זה שמור בבית הספרים באוקספורד (סימנו שם j 100 35a). תודתי נתונה לפרופ' עזרא פליישר מהמכון לחקר השירה העברית של האוניברסיטה העברית בירושלים, שהפנה את תשומת לבי לקטע זה.

השערים (גם הוא אינו שלם) נאמר במפורש כי על שער הכהן יש לומר את הפסוק: "בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה'..."¹⁴

אולם מכל הקטעים שהזכרנו, קשה לקבוע באופן מוחלט, באיזה מקום נמצא שער זה. וסברות אחדות נאמרו בעניין.

יש מי שביאר¹⁵, כי שער הכהן הוא שער ניקנור אשר במזרח עזרת ישראל ובינה לבין עזרת הנשים, מפני שבשער זה היה עומד הכהן הגדול להתוודות ביום הכפורים על השעיר המשתלח. וכמו שכתב ר' אלעזר הקליר (מוסף ליום הכיפורים): "נחשב כצג באיתון, דחות בפילולי עקלתון". לדעה זו יש סימוכין גם מדבריו של יוסף בן מתתיהו: "והרומאים חשבו כי למותר הוא לרחם על הבנינים אשר מסביב אחרי שריפת ההיכל, והעבירו את הכל באש: את שרידי האולמים ואת השערים — מלבד שנים, הם אחד משערי המזרח ושער הדרום"¹⁶. ויש סימוכין נוספים לקריאת השם 'שער הכהן' לשער ניקנור דווקא, כי בשער זה "משקים את הסוטות ומטהרין את היולדות ומטהרין את המצורעים"¹⁷.

ואולם זיהוי זה אינו נראה כלל מכמה טעמים:

א. מפני ששער העזרה חרב זמן קצר אחרי כן. כמו שכתב יוספוס שם: "וגם את השערים האלו הרסו לאחר זמן". ובוודאי לא התקיים השער לעולם, ואפילו בזמן שנכתב המדרש על שיר השירים ברור כי לא התקיים¹⁸.

ב. עצם השם 'שער הכהן' אינו מוצדק לשער ניקנור, בעבור וידי יום הכיפורים, דאדרבא, שער ניקנור הוא השער שהוא מקום כניסה ויציאה לכל, ולכהנים דרכים אחרות לעזרה כפי עבודתם, (דהיינו, בית המוקד לכניסת משמרת בבוקר, ושער העצים ושער הקרבן ושער הבכורות לכהנים כפי עבודתם). ואם כן אין שער ניקנור שער הכהן, אלא שער העם.

ג. בזמן שנכתבו הקטעים מן הגניזה, שהובאו לעיל, לא היתה אפשרות להיכנס בטהרה לפנים מן החיל (ממש כמו בימינו). על שער הכהן על כל פנים התפלל, ואפשר כי גם ישבו בתוכו, ועל כן מסתבר שאינו בעזרה, אלא בחוץ (כמו ששערי חולדה מבחוץ הם עומדים, כמו שיתבאר). ואם כן אינו שער ניקנור.

ויש מי שביאר, כי שער הכהן הוא אחד מן השערים שבחומה המערבית¹⁹. ואף כי

14 יואל ב, יז. 15 ירושלים בספרותנו, עמ' 437, הערה 32.

16 'מלחמות', ספר ששי, ה, ב.

17 בקטע מתוך 'מדרין ירושלים מן הגניזה' נאמר: "ובחומה מזרחית ולה שני שערים, ייקרא להם שערי הרחמים. ושם שער ניקנור, בו היה כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות ואת המצורע ומשקה את הסוטה" (ברסלבי, ארץ ישראל ז', עמ' 71), ובאמת יש כאן עירוב דברים וזיהוי שאי אפשר להעלותו על הדעת. אך על כל פנים ברור, כי מתברר המדרין הבין כי שער זה שהוא לדעתו שער ניקנור קשור במיוחד לכהן.

18 ושם השער התקיים ימים רבים, ודברי יוספוס אינם אלא תיקון נוצרים בספריו (כי כידוע דבריו בגלגולים דרך אומות העולם באו אלינו), כי הנוצרים רצו להראות כיצד כביכול לא נשאר מהמקדש אבן על אבן, ולתאם זאת לספריהם.

19 'עבודה תמה', דף טו, ע"ד (ושם כתב ששער חולדה המוזכר בשהש"ר יחד עם שער הכהן גם הוא בכותל המערבי, היות ורק הכותל שרד מן המקדש. והוא תימה).

זכרנו לעיל²⁰ עניין בית טבילה לכהנים בסמוך לכותל המערבי, אינו רואה כל טעם לקריאת שם השער הזה בשם 'שער הכהן', כי השער במערב, ובוודאי עיקר תפקידו כניסה ויציאה לכל (ובכלל, כל עניין בית הטבילה לכהנים במערב אף כי נזכר במסורת בת יותר משבע מאות שנים, נראה באופן עובדתי תמוה, וקשה לייחס דבר זה למדרש). ולפי פשוטו יש לבאר על שער שושן אשר במזרח הר הבית. כי שער זה לא שימש כלל לתפקיד כניסה ויציאה, שהרי פניו אל מחוץ לעיר, והבאים למקדש בעיקר דרך העיר הגיעו²¹, וכמו שמפורש במשנה²². אבל שער שושן, תפקידו כפי הגדרת המשנה הוא "שבו כהן (גדול) השורף את הפרה, ופרה וכל מסעדיה יוצאים להר המזרחי". ועל כן מסתבר כי שער זה הוא שער הכהן. וכבר עמד על כך הרי"מ טוקצ'ינסקי²³ וכן היא דעת כמה חוקרים.

לפי השערה זו (וכן לפי השערה ראשונה שהבאנו), מתבארים דברי הקליר אשר כתב: "כי טבע שער המזרח"²⁴. כי אמנם עניין השערים אשר טבעו ולא חרבו ולא שלטו בהם אויבים נזכר במקורות²⁵, אבל לא נתבאר שם באלו שערים מדובר. ומתוך דברי המדרש בשיר השירים רבה ברור, כי שערי חולדה לא חרבו, וגם שער הכהן לא חרב. ומסתבר אם כן, שהם השערים אשר 'טבעו בארץ'²⁶, ודברי ר"א הקליר משלימים את התמונה, על ידי הקביעה כי שער המזרח (אשר הוא כאמור שער הכהן) טבע בארץ.

ד. שער הרחמים, שער הכהן ושער שושן

ואמנם, גם אחר שקבענו כי שער הכהן מקומו בכותל המזרחי, עדיין צריכים אנו לבאר היכן מקומו בכותל זה.

והנה בכותל המזרחי הקיים היום, נמצא מבנה הידוע בשם 'שער הרחמים'. שם זה אינו ידוע כלל מן המקורות התלמודיים והמדרשיים, ותכלית השער הזה אינה ברורה. עצם השם 'שערי רחמים' מופיע לראשונה בקטעים מגניזת קהיר קטע אחד מן הגניזה בו מוזכר השער נקרא: "תפילות על השערים בירושלים"²⁷. כן מופיע השם 'שערי רחמים' במסמך אחר מן הגניזה, מסמך הידוע בשם 'מדריך ירושלים מן הגניזה

20 פרק א, סימן ג.

21 וכיום הזה, שנתגלו עשרות מקוואות בדרום ובמערב הר הבית, הדבר נראה לעין כיצד כל ההמונים טבלו ממש סמוך לכניסתם, וזה אינו קיים כמובן במי שבא מהמדבר, אם ייכנס במזרח.

22 מדות א, ג.

23 עיר הקודש והמקדש, ח"ב, עמ' כב.

24 קינת 'איכה את אשר כבר עשוהו' (קינה טו בקובץ האשכנזי).

25 ראה סוטה דף ט, ושם מפורש כי הטעם שלא חרבו השערים הוא מפני שדוד בנאם. אבל באיכה רבתי מפורש הטעם מפני 'שחלקו כבוד לארון'.

26 ואמנם עניין טעמו של שער הכהן שלא חרב אינו מפורש, כי אם הטעם הוא שדוד עשאו (ראה בהערה 25) ניתא. אך אם הטעם הוא משום ששערים חלקו כבוד לארון צריך עיון אם לשער שושן היה חלק בזה.

27 ראה לעיל, פרק ראשון הערה 24.

הקהירית'²⁸. משני הקטעים ברור, כי המדובר כאן בשער כפול, דבר ההולם את השערים כפי שהם מוכרים לנו. בקטע אחר מן הגניזה, מספר תושב ירושלים: "ואני מתפלל לפני שער הרחמים, ואני ניגש אליהם בכל שני וחמישי"²⁸.

בסיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג נאמר: "ובירושלים יש שער וקורין לו שער הרחמים. ואותו שער ממולא אבנים וסיד... ויש מסורת ביד היהודים שדרך אותו שער גלתה השכינה"²⁹ ובו עתיד לשוב. והוא מכון כנגד הר הזיתים"³⁰.

כן נזכרים שער הרחמים בדברי ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, שהיה בארץ בימי הצלבנים, בין שאר הדברים הקיימים בירושלים, (כותל מערבי, מרתף בניין שלמה המלך ועוד) ואולם אין בפיו נסיון לבאר את מהות השער.³¹

ואולם האריך בעניין שער זה בכפתור ופרח (ה"א ע"ג), אשר ניסה לבאר את מהותו של השער, כפי שיבואר להלן.

והנה השאלה היסודית בנושא זה היא, כמה שערים בכלל היו במזרח הר הבית. במשנה, כידוע, נזכר שער אחד בלבד.³² ואמנם יש מן החוקרים אשר סברו כי שער הרחמים הם שער הכהן, והם שער שושן של המשנה.³³ אולם כבר עמד החוקר י' מאן על כך, כי שער הכהן ושער הרחמים שני שערים שונים, שהרי בקטע 'תפילות על השערים בירושלים' נזכרים 'שערי הרחמים' ו'שער הכהן' כשני אתרים שונים בהחלט.³⁴ בעקבות דבריו של מאן, בא החוקר י' ברסלבי ותוכיח את הדבר גם מכמה מסמכים אחרים.³⁵ אישור חותך להנחתו של מאן מצא ברסלבי בקטע שמקורו בגניזה קהיר, המכונה בשם: 'מדריך ירושלים מן הגניזה הקהירית'. קטע זה הוא תיאור המנוסח כהדרכה למבקרים.³⁶ באותו קטע מתוארים שער הרחמים שבמזרח, ואחר כך מתואר שם שער אחר במזרח. אודות אותו שער נאמר שם: "והיה לפני שער יקרא לו שער המזרחי, וברוב העונות נעשה היום מי... וזוהמה". תיאור זה מורה בבירור, כי שני

28 הקטע פורסם בהרחבה על ידי ברסלבי, ארץ ישראל ז', עמ' 78—69.

28 * וילנאי, ירושלים העתיקה, ח"א, מהדורת תשל"א, עמ' 209.

29 שכינה גלתה דרך שער הקדים, כמו שמפורש ביחזקאל י', יט. ולפי פשוטו הכוונה היא לשער שושן. ואם כן לפנינו זיהוי של שער הרחמים עם שער שושן. או שמא לדעתו שער אחר היה במזרח, זולת שער שושן (וראה לקמן בסימן ה). ואם אכן זה השער שממנו גלתה שכינה, מקבלים דברי בן מאיר הגז' לעיל משמעות מיוחדת, כי הם היו מתפללים גם בהר הבית וגם על שער הכהן ושניהם מקומות המיוחדים בגלל גלות שכינה.

30 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 54 (זמנו של ר' פתחיה הוא בערך שנת ד"א תתק"מ).

31 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 50, וראה לעיל בפרק א, הערה 27.

32 מדות א, ג.

33 ח"ז הירשברג, עיניי הר הזיתים בתקופת הגאונים, ידיעות יג (תש"ז), עמ' 159; שמחה אסף, ספר הישוב, כרך ב, עמ' מז; קליין, ארץ יהודה, תל אביב תרצ"ט (על פי הביאורים לתרשים שממול עמ' 128); G. Dalman, Jerusalem und sein Gelände. Gutersloh; 1930. S 256; וכן האדריכל יעקב יהודה בדגם המקדש שעשה.

34 מאן, Texts... ח"ב, עמ' 459.

35 ברסלבי, ארץ ישראל ז', עמ' 79—69 ובהרחבה רבה במאמרו, עליות רגלים להר הזיתים. בתוך הקובץ ירושלים לדורותיה, תשכ"ט, עמ' 41—135.

36 לעיל, הערה 28.

תמונה 11: יהודים בשערי הר הבית
יהודים יושבים בשער מוכרי הכותנה (באב אלי-כותנין) שבמערב הר הבית
תחריט עץ מהמאה הקודמת

שערים היו ידועים באותה תקופה בכותל המזרחי — שערי רחמים ושער המזרח אשר חולל על ידי הנכרים.

ואכן, דבר חילולו של השער המזרחי הידוע (שער שושן) על ידי הישמעאלים מופיע במפורש בדבריו של הקראי סלומון בן ירוחם (בן המאה העשירית למניין אומות העולם), אשר בביאורו לאיכה, בפסוק 'היתה ירושלים לגדה ביניהם' (איכה א, יג) הוא מתרעם על הישמעאלים אשר עשו את שער המזרח ל'בית צואה'³⁷. ופרשן קראי אחר כותב בביאורו לתהלים: "תחת הלויים השערים למזרח עתה קברי ודים ונחלי מוצאות ובתי כסאות" (ויש לציין, כי שיטה זו של חילול קדשי ישראל נהגה גם בתקופה הרבה יותר מאוחרת, ואף בעת הזאת יש לה דוגמאות, כאשר בתקופת המנדט הבריטי היו נסיונות להתנכל לכותל המערבי בדרכים דומות, ועוד³⁸).

ואמנם, אין מופיע בתיאורים אלו השם 'שער הכהן', אבל צירוף הפרטים יוצר תמונה ברורה, והיא כי שער המזרח האמיתי חולל, כעדות הפרשנים הקראיים, וכעדות המדרין מן הגניזה. ומלבדו קיים עוד שער אחד, הוא 'שערי הרחמים' כעדות 'המדרין מן הגניזה', והוא אינו שער הכהן כפי שעולה מן הקטע 'תפילות על השערים בירושלים', וכפי שמוכח מעצם ההנחה ששער הכהן הוא שער המזרח האמיתי, דהיינו שער שושן. שער זה שימש מקום תפילה עיקרי בתקופת הגאונים. בשער זה היו יושבים רבנים מסויימים דרך קבע, והם המכנים עצמם באיגרת שהוזכרה לעיל 'כת' הרבנים אשר בשער הכהן יושבים' (ולא כפי שרצו ללמוד מכאן על מקום ישוב יהודי באזור שער הכהן)³⁹. ביטוי כזה ממש מופיע גם באיגרת אחרת, מראשי עדת ירושלים, ובה כתוב: "ומודיעים לכם אנו, עדת הרבנים, הכתה העלובה אשר כאן חשובה, נוכח המקדש ירשבת, וחרופים קושבת"⁴⁰. ויש לבארה גם כן באופן הני"ל, ואפשר כי בקטע זה, מתלוננת הכת על הבזיונות שהיו מנת חלקה, בעת אשר הישמעאלים התחילו להתנכל לשער זה. (וראה בתמונה 11, קיום המנהג לשבת בשערים עד העת האחרונה). ובאמת, דבר קיומם של שני שערים אלו בחומה המזרחית נזכר במפורש בדברי ה'כפתור ופרח':

"עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית, ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי...⁴¹

37 ירושלים של לונץ, כרך י, עמ' 95.

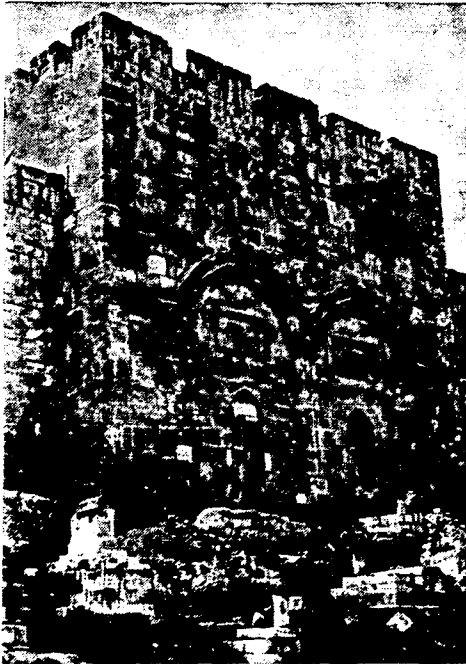
38 ראה אודות זה בהרחבה ב'יומן הכותל', בסופו.

39 ראה ברסלבי, למקומות הישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית. ידיעות (תרצ"ז). ואולם הוא חזר בו בספר ארץ ישראל ז', עמ' 77, הערה 75, וסבר שהביטוי הוא מליצי בלבד. לאמיתו של דבר ברור, כי הביטוי לקוח בעצם ממנהגם לשבת בשערים.

40 אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 50. וראה לעיל בפרק ראשון הערה 21, בספקות אשר יש בקביעת תאריך איגרת זו (אשר הזמן הרשום בה הוא שנת אלף תצ"ט לשטרות ואי אפשר לקיימו). ושמה זמנה אלף של"ט (והאותיות צ ל דומות בכתב-יד ספרדי כידוע) ואם כן הוא הרי זו שנת ד"א תשפ"ז, והיא זוהי בתקופתה לאיגרת המזכירה את כת הרבנים אשר בשער הכהן יושבים. וצריך לבדוק דבר זה.

41 דיון אודות דברים אלו של הכפתור ופרח לקמן בפרק שלישי ד"ה.

ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח, שאמרנו עליו שהוא שער שושן, כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל, והם סגורים לעולם. וקורין להם ההמון 'שערי רחמים' והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם באב אלרחמ"א"⁴².
עדות ברורה זו, בצירוף המקורות המזכירים את שער הכהן, אינה מותירה ספק שאכן שער הכהן הוא שער שושן, ונבדל משערי הרחמים.

תמונה 12: שערי הרחמים

ה. שערי הרחמים, שערים שעשה שלמה לאבלים וחתנים

התפררה בין שער שושן לבין שערי הרחמים מצריכה כמובן ביאור באשר למהותם של שערי הרחמים. במדריך הנזכר מגניזת קהיר, העלה השערה תמוהה, כי שערים אלו הם 'שער ניקנור' וזה לא ייתכן כלל, הן מפאת היות החומה המזרחית חומת הר הבית, (כמו שנתבאר לעיל בסימן א) והן מפני שהמדריך עצמו מזכיר בחומה זו נוסף לשערי הרחמים את שער המזרח שחולל על ידי הישמעאלים. ולא ייתכן בשום אופן ששערי

42 כפתור ופרח, עמ' יז.

הרחמים ושער ניקנור באותה חומה הם עומדים⁴³. אם כן חידת שערי הרחמים בעינה עומדת.

ב'סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג' כתב, כי "יש מסורת ביד היהודים, שדרך אותו שער גלתה השכינה, ובו עתיד לשוב"⁴⁴. וצ"ע, דהרי שכינה גלתה דרך 'פתח שער בית ה' הקדמוני'⁴⁵, ואם רצונו לומר שזה שער ניקנור, כבר הראינו לעיל שזה לא ייתכן. גם לא נוכל לומר שהוא שער שושן, כי בכך סתירה לעדויות מפורשות, בין קודמות לו ובין מאוחרות לו. ושמא כוונתו לומר שהיו עוד שערים במזרח, וזלת שער שושן (כמו שאומר ה'כפתור ופרח' — כמבואר להלן), ובשער קדמוני זה שאינו שער שושן, גלתה שכינה וזה דוחק (יש לציין, כי ר' פתחיה ביקר בארץ בתקופה הצלבנית, לאחר כשמונים שנה של ביטול הישוב בירושלים, ובימיו היה בירושלים יהודי צבע אחד בלבד).

ובספר 'כפתור ופרח' כתב: "ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומגודים כמו שנוכר במסכת סופרים פ"ב (ובדפוסים שלנו פ"ט): רבי אליעזר בן הורקנוס אומר, ראה שלמה כת של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומגודים. ובשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית, ויושבין בין שני השערים הללו כדי לגמול חסדים זה לזה. ושמא לזה קורין להם קצת 'שערי הרחמים'⁴⁶.

והנה ברור, כי דברי ה'כפתור ופרח' אינם מבוססים על מסורת וקבלה, אלא על השערה בעלמא, כמו שכתב הוא עצמו במפורש. ויסוד השערה זו הוא שמם של השערים בלבד. ואמנם השערה זו קשה היא, כי אין להבין מדוע היה שער זה מרוחק מן העיר. והדעה נותנת, כי שער העשוי לגומלי חסדים ולאבלים ולחתנים יהיה דווקא בכיוון העיר, במקום העשוי לכניסה ויציאה לכל, דהיינו בדרום או במערב. וכבר הירבה להשיג עליו בזה הרא"מ לונץ, הן בהערותיו לספר 'תבואות הארץ' עמ' שלב, והן בהערותיו לספר 'כפתור ופרח' (שיצא לאור כידוע גם בהוצאתו) בעמ' צד, ועוד, והסיק כי באמת שערים אלו מקומם בדרום.

הנחה זו יכולה גם לבאר קושי אחר הקיים בעניין שערים אלו. כי באמת כבר העיר הרד"ל בביאורו לפרקי דר' אליעזר⁴⁷, דבפשטות לא היו בהר הבית עוד שערים זולתי אלו האמורים במשנה במדות. ואם כן שערים אלו שעשה שלמה היכן היו. ולפי האמור יש לדבר זה פתרון, שהרי במשנה נאמר 'שני שערי חולדה מן הדרום'. אך השוואת השערים למעשה (ראה לקמן פרק ג) מורה כי לפנינו לא רק שני שערים, אלא

43 אין זו הדוגמא היחידה הגורמת לפקפוקים ביחס ללמדנותו של מחבר המדריך. בעיקר בולט הדבר בדבריו אודות שער הנשים, שער השיר ושער המים, שהוא מזהה אותם בכותל הדרומי של ה'חרם', והם שערים של העזרה ממש בצפונה ובדרומה (ראה ברסלבי, שם, עמ' 71).

44 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 54.

45 יחזקאל י, ט.

46 כפתור ופרח שם.

47 סוף פרק יו.

שתי מערכות של זוגות שערים. (וזה הולם את הלשון 'שני שערי חולדה'). ואפשר ששניים מתוך שערים אלו (דהיינו זוג אחד, או אחד מכל זוג) שימשו לתפקיד של גמילות חסדים. אי נמי יש לומר, כי שערים אלו אינם כלל שערי כניסה, אלא שערים בתוך שטח הר הבית, שתיקנו מתחילה שהאבל והמנודה עוברים בהם. והיינו משום שהם מקיפים את הבית משמאל כמו שמפורש במשנה⁴⁸ ואין הליכתם באותו כיוון שהולכים שאר בני אדם. ולשם היכר לדבר זה היה שער עומד בתוך שטח הר הבית (בסמוך לשערי הכניסה לעצם הר הבית) ובו היה עובר מי שמקיף משמאל. ומתוך כך תיקנו שער גם לחתנים, ומשום ברכה שהיו מברכים את החתנים, ומשום ניחומים שהיו מנחמים את האבלים, וכמו שמבואר בהרחבה בפרקי דר' אליעזר (סוף פרק יז). על כל פנים אין הדברים האלו מחוורים, אם נניח ששערים שעשה שלמה בצפון הר הבית הם עומדים.

גם שאלת סגנון הבניה של השערים אינה מצדיקה יחוסם לשלמה המלך, וכבר עמד על כך ר' יוסף שוורץ בספרו 'תבואות הארץ' (דף שלב), ועיין בזה בהרחבה לעיל⁴⁹.

וראה עוד בספר 'ירושלים בספרותנו' (עמ' 326, הערות 66, 70) דברי מי שמפרש כי שערים אלו שעשה שלמה נמצאים בצפון הר הבית. ובפירושו של ר' משה קאזיס למסכת מדות, ב, ב כתב: "אבל בבית שני לא עשו שערים הללו", וכו'. ולפי דבריו ודאי אין מקום לזיהוי שערי הרחמים עם השערים הנזכרים.

וב'כפתור ופרח' משער, כי השם הערבי באב אלרחמא מקורו בשם היהודי (הנובע מן המנהג הקשור לניחום אבלים). אך כאמור אין זה ברור כלל, ואפשר כי השם הערבי מקורי הוא. בפשטות מקורו של שם זה הוא עצם המנהג להתפלל במ ולבקש רחמים מאת ה'. וכמו שכתבו בתקופת הגאונים חכמי ירושלים: "בסובבנו על השערים להשתחוות ולבקש רחמים"⁵⁰. ואמנם אם כן הוא, אין השם במקורו קשור דווקא לשערים מסויימים (וכמו שהבאנו לעיל⁵¹ דברי ר' בנימין מטודלה שדיבר על שער הרחמים בכותל המערבי), אך מסיבה שאינה נודעת נתייחד השם 'שערי הרחמים' בתקופה מסויימת לשערים אלו דווקא.

ו. השערה חדשה אודות תפקיד שערי הרחמים

כבר הזכרנו לעיל, כי סגנון העיטורים של שערי הרחמים סגנון מאוחר הוא. אולם בדיקה יסודית של סגנון המבנה כולו מורה דווקא כי המבנה בנוי על שרידיו של מבנה

48 מדות ב, ב.

49 מבוא, סימנים ד, ה.

50 יערי אגרות ארץ ישראל עמ' 50 (אודות זמנה של איגרת זו ראה לעיל, הע' 40; ובפרק ראשון הערה 21).

51 ראה לעיל, פרק ראשון, סימן ד.

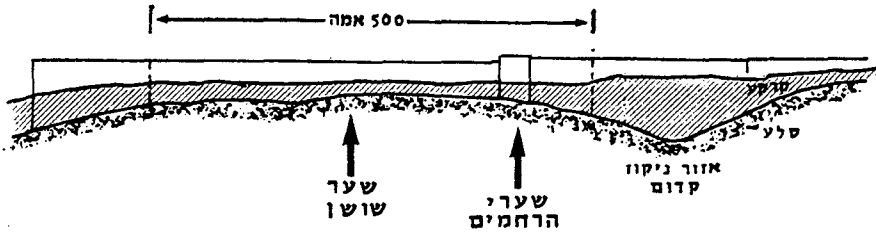
עתיק. ויש מי שסובר שזה שער שושן⁵¹ * (וזאת בלי קשר לשאלת מקומו של שער הכהן, אשר הוכח לעיל שאינו זהה לשערי הרחמים). אולם זה לא ייתכן, כפי שיבואר לקמן, (סימן ח) וכמובן מתעוררת השאלה, לאיזו תכלית שימש המבנה בזמן הבית. והנה בתחתית המבנה של שערי הרחמים, בחלקו הדרומי, קיים חלק עתיק ובו שער סתום (מתחת לשערים הסתומים הנראים לעין). שער זה אינו ניתן לראיה לגבי העומדים מבחוץ משום שהישמעאלים כיסוהו בקבר גדול, קבר המוצמד ממש למבנה של שערי הרחמים. ואולם קבר זה נפגע כפי הנראה על ידי פגז בזמן מלחמת ששת הימים, ובמשך שנה ויותר אחרי המלחמה ניתן היה לראות את קרבו של הקבר ולצלמו.

תמונה 13: פנים הקבר שבתחתית שערי הרחמים
שים לב לקשת שבתחתית התמונה

בתצלום ניתן לראות בבירור שרידי קשת אשר השטח מתחת לה סתום באבנים קטנות. כן נראה בבירור, כי פתח זה הוא פתח עתיק למחילה אשר נכנסה אל מתחת לשטח הר הבית. באשר לתפקידה של מחילה זו, אין כמובן אפשרות להחליט במדויק, אך מפאת מקומה הטופוגרפי היא נראית מתאימה לצורך ניקוז.

⁵¹ ראה לקמן, הערה 66.

תמונה 14: החומה המזרחית ופני הקרקע והסלע ביסודותיה

מחילה זו, מלבד היותה מתאימה לניקוז שיירי הדם וניקוי רצפת העזרה⁵², מתאימה היא לתיאור אחר של מחילה, הכתוב על ידי יוספוס. וכך כתב יוספוס: "גם תעלה נסתר נבנתה בשביל המלך, שהובילה מאנטוניה עד למקדש הפנימי, לעבר שער המזרח. מקום שם בנה לו מגדל שיוכל לעלות אליו דרך המנהרות, כדי להישמר מפני מרידה של העם נגד המלכים"⁵³. מחילה זו מסתבר שלא הובילה עד שער שושן ממש, אלא למקום סמוך לו במזרח. ולא היתה המחילה יוצאת מתחת למפתן השער, כי יש בזה נזק למטרתה, וגם היא מאריכה עליו את הדרך, ובאותו מקום שבאמת נסתיימה המחילה, בנה לעצמו מגדל. עוד ברור מן התיאור, כי המחילה נמשכה דרומה עד ל'מקדש הפנימי' ומשם נטתה לכיוון מזרח. לקמן⁵⁴ נבאר כי שטח המקדש הפנימי אצל יוספוס כולל את כל השטח שעל גב הרמה שבמרכז שטח הר הבית כיום הזה, ולא רק את העזרה ממש. שטח זה כולל חלק מן ה'חיל' ובו נמצאת לשכת בית המוקד (שהיא עצמה מצפון לעזרה).

והנה הקטע הראשון של המחילה שיוספוס מתאר אותה, ידוע ממקורות אחרים, דהיינו הקטע ממצודת אנטוניה עד לצפון המקדש הפנימי, או ליתר דיוק עד צפון לשכת בית המוקד. הוא הנזכר במפורש במשנה במסכתות תמיד ומדות⁵⁴, זו ה'מסיבה ההולכת תחת ה'בירה'⁵⁵. אבל מן המקדש הפנימי מזרחה, מזכירה יוספוס בלבד. ואולם, אם נתאר לעצמנו את מקומה של מסיבה ההולכת מצפון המקדש הפנימי (דהיינו מצפון הרמה המוגבהת) הישר מזרחה, נפגע בשערי הרחמים ממש.

ולפי זה, שערי הרחמים בנויים על שרידי יסודות המגדל שעשה לו הורדוס מעל גבי אותה מחילה (וכבר עמד על האפשרות לקשור בין שתי המחילות, סבי בספרו 'ירושלים בספרותנו' (עמ' 326, הערה 67) אך הוא לא קשר מחילה זו למבנה שערי הרחמים). כאמור זו השערה בלבד, אך יש להשערה זו חשיבות על רקע הידיעה הברורה

52 תוספתא פסחים פ"ד.

53 קדמוניות ספר חמישה עשר יא, יז.

54 בפרק רביעי, ד.

55 תמיד א, א; מדות א, ט.

56 ביאורתי כאן 'בירה' כדעת ר' יוחנן, שהוא מגדל בהר הבית (ירושלמי פסחים פ"ז ה"ח;

בבלי יומא דף ב, א).

דעת - אחר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il
כי שערי הרחמים נחשבו למבנה עתיק ולשריד מבית המקדש, בסוף תקופת הגאונים.
וזאת על אף שבוודאי אין הם שער הכהן או שער שושן.

ז. עשיית 'שערי הרחמים' עיקר ונטישת שער המזרח

השאלה העולה מאליה היא, מדוע העדיפו היהודים את התפילה על שערי הרחמים, ולמה לא התפללו בשער המזרח האמיתי, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים. ובאמת בתקופה קדומה יותר, דהיינו בתקופתו של בן מאיר, ודאי האתר החשוב ביותר היה שער הכהן, שהוא שער המזרח כמו שהראינו לעיל. נראה כי הגורם לכך היה חילולו של השער וזיהומו על ידי הערבים בתקופה מאוחרת, זיהום שמנע מטעמים הלכתיים את האפשרות להתפלל שם וגרם על ידי כך לנטישתו כליל. לאחר מכן חרב השער, או טבע בגלי אשפה וערמות עפר; על כל פנים אינו נזכר אצל הנוסעים שלאחר 'כפתור ופרח', ומקומו אינו ניכר כיום הזה. לעומתו נשארו שערי הרחמים, שהמוסלמים לא החריבו (אפשר בגלל מסורות מוסלמיות שיוחסו להם), ותפסו מקום מרכזי.

אין זה מן הנמנע, כי לאחר שניטש שער המזרח היו מבני התקופה שקראו לשער זה בטעות 'שער הכהן'⁵⁶, מאחר שהיה זה השער היחיד שהורגלו להתפלל בו. אך באופן אובייקטיבי ברור, כי אינו שער הכהן, כמו שנתבאר לעיל. בין אם תקופתו מאוחרת, ובין אם תקופתו מזמן שלמה המלך, ודאי אינו חשוב יותר משער המזרח עצמו.

ח. 'שער המזרחי' שהוא מכוון כנגד בית קדש הקדשים

על פי האמור לעיל, מתעוררת כמובן השאלה היכן באמת מקומו של שער שושן. ב'כפתור ופרח' קבע מדה שאינה מדוקדקת, שכן כתב שהמרחק בין שערי הרחמים לבין שער שושן הוא 'כמטחוי קשת', מדה שאינה מוחלטת כמובן. ובאמת ניתן לשער מדה זו, כמרחק של שבעים עד מאה ועשרים מטר, ועל כן ניתן לקבוע בבירור כי אין הכוונה לשער המכונה 'שער ההליות', והוא במרחק שמונה עשר מטר דרומה משערי הרחמים. גם אין הכוונה לשרידי שער שמצא קלרמון גנו, במרחק של כשבעים מטר מהפינה הדרומית המזרחית, כי הוא רחוק מאתיים וארבעים מטר בערך דרומה משערי הרחמים. אך היכן באמת השער, קשה לקבוע על פי זה.⁵⁷

מדה אחרת שקבע ה'כפתור ופרח' היא, היות השער הזה בחלק הראשון משמאל, לכשתחלק את הכתל לשלושה חלקים, וזה לפחות מגביל אותנו בחיפוש השער. אך גם זה אינו מספיק, כי לא ידוע לנו האם כלל בחלוקה לשלושה חלקים את חומת חרם א-שריף לבדה, או שהתכוון לכל החומה המזרחית של העיר כפי שהיתה בזמנו.⁵⁸ יש

56 ראה לעיל הערה 17 והע' 29.

57 מדת 'מטחוי קשת', היא גם המדה שקבע כפתור ופרח כמדת המרחק בין קבר אבנר בן נר לבין מערת המכפלה. והם אתרים ידועים.

58 אודות ביאור דבריו, ראה לקמן בפרק שלישי, סימנים ד, ה.

לציין, כי אם נניח ששער שושן בשליש הדרומי של חומת חרם א־שריף, יקשה להבין כיצד המרחק בינו לבין שערי הרחמים כמטחווי קשת בלבד.

ואולם לקמן יבואר, כי הצרכה היא מעל לכל ספק אבן השתיה⁵⁹, ולפי זה יש לחפש את מקומו של שער שושן ממול הצרכה ממש. מקום זה הולם את המרחק של כמטחווי קשת דרומה לשערי הרחמים. דבר זה עולה בבירור מן המשנה במסכת ברכות, אשר קבעה: "לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים"⁶⁰. וכתב רש"י שם: "כנגד שער המזרחי חוץ להר הבית אשר בחומה הנמוכה, אשר לרגלי הר הבית במזרח. לפי שכל השערים מכוונים זה כנגד זה. שער מזרח, שער עזרת נשים ושער עזרת ישראל, ופתח האולם, וההיכל, ובית קדשי הקדשים במקדש ראשון שהיה 'אמה טרקסין'" (כלומר בבית ראשון שהיה כותל 'אמה טרקסין' מפריד בין הקודש לבין קודש הקדשים, היה בו פתח, ומכוון כנגד שאר פתחים. אבל בבית שני לא היה פתח, אלא פרוכת לכל מלוא רוחב הבית⁶¹ ואי אפשר לומר שיש שם פתח מכוון). וכדברי רש"י כתב גם בפסקי הרי"ד למסכת ברכות.

אבל הרמב"ם פסק: "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער מזרחי של עזרה שהוא שער ניקוזה, מפני שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים" (הלכות בית הבחירה ז, ה), וכן פסק גם הסמ"ג במצות עשה קסד.

ולשיטת הרמב"ם והסמ"ג, אין להוכיח ממשנה זו היכן באמת עמד שער שושן. אבל בגמרא במסכת יומא (דף טז) משמע במפורש, כי כל השערים (כולל שער המזרחי של הר הבית) מכוונים זה כנגד זה. כי שם בגמרא דנים בדברי המשנה: "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל המזרחי, שהכהן השורף את הפרה עומד בהר המזחלה ומתכוון ורואה בפתחו של ההיכל" (מדות ב, ד), ובגמרא ביומא שם, דנו בהכרח לעשות את הכותל המזרחי גבוה, וקבעו כי משנה זו אינה אליבא דכולי עלמא, אלא אליבא דר"א בן יעקב.

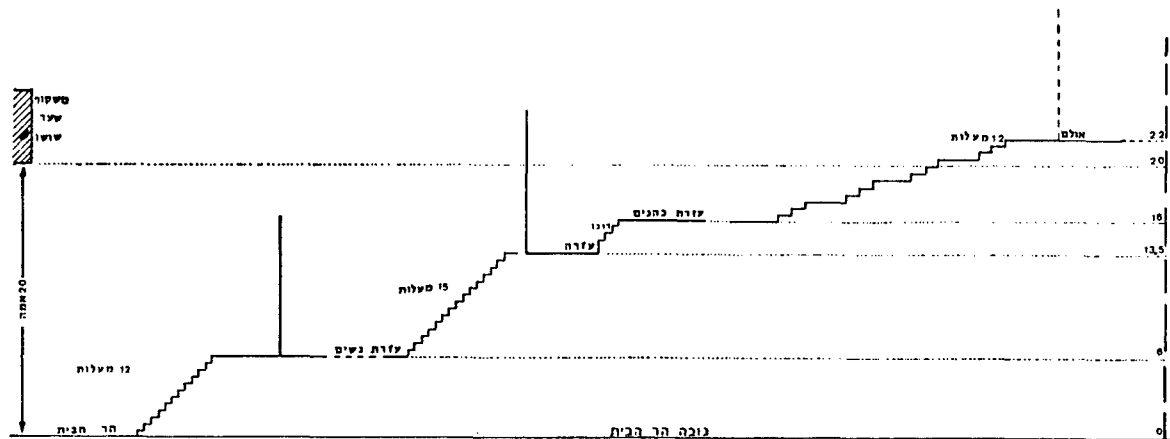
אבל לרבנן אין צורך בזה, כי במסכת מדות, קיימת מחלוקת בין ר"א בן יעקב לבין רבנן, בשאלת הפרש הגבהים שבין משטח הר הבית לבין מפתן ההיכל. לדעת הכל, יש הפרש גובה של שש אמות מן העזרה לפתחו של אולם, הפרש של שבע וחצי אמות בין עזרת הנשים לעזרה, והפרש של שש אמות בין שטח הר הבית לבין שטח עזרת הנשים (נמצא כי הפרש המינימלי בין הר הבית לקרקע ההיכל תשע עשרה וחצי אמות). אבל בפרט אחד יש מחלוקת תנאים, כמו שנאמר במשנה שם: "וראשי פסיפסין מבדילין בין עזרת ישראל לעזרת כהנים" (כלומר, שתיהן בנויות באותו מפלס גובה) ר' אליעזר בן יעקב אומר, מעלה היתה וגבוהה אמה, והדוכן נתון עליה, ובה שלש מעלות של חצי אמה, נמצא עזרת כהנים גבוהה מעזרת ישראל שתי אמות ומחצה" (מדות ב, ו).

מתוך מחלוקת זו ברור, כי לדעת חכמים יכול היה הכהן השורף את הפרה לעמוד

59 בפרק חמישי כולו.

60 ברכות ט, ה ובגמרא שם דף נד.

61 יומא ה, ה.

תמונה 15: תרשים הגבהים של חלקי המקדש השונים על פי המשניות

בהר הזיתים, ולכוון כנגד פתח בית קדשי הקדשים דרך שער שושן ושאר השערים המכוונים, היות שגובה שער שושן עשרים אמות, וגובה מפתן ההיכל תשע עשרה וחצי אמות מעל מפלס הר הבית, כלומר חצי אמה מתחת למשקוף שער שושן, וזה מספיק. אבל המשנה הסוברת, כי החומה המזרחית היתה גבוהה, בהכרח סוברת כר"א בן יעקב, המוסיף לגובה קרקע ההיכל עוד שתי אמות ומחצה. ולפי דבריו, הפרש הגובה הוא עשרים ושתיים אמה, ועל כן לא ייתכן לראות את פתח קודש הקדשים מבעד לשער שושן⁶².

הן אמת כי אחר שעשו את הכותל נמוך, טוב לא היה צורך לכאורה לעשות את השערים מכוונים. ואדרבא, אפשר שמבחינה מסויימת עדיף לעשותו בלתי מכוון, שהרי על כרחין היה צריך להיות גובה חומה זו פחות מעשרים ושש אמות, כדי שלא תסתיר את פתח עזרת הנשים⁶³, וגובה השער עשרים אמות⁶⁴ ומעל השער משקוף בריא כמובן. ושמא יותר נוח, מחמת המגבלות בגובה אותו משקוף, לעשותו בלתי מכוון — כדי להגביהו מעט יותר משש אמות⁶⁵, ואת החומה כנגד שער ניקנור בלבד להשפיל. וראיתי מי שטענו כי באמת שערי הרחמים הם שער שושן, אף על פי שהצרכה היא אבן השתיה, ולהלכה באמת לא היו מכוונים השערים זה כנגד זה⁶⁶. אבל באמת אינו נראה כלל, ואדרבא מן הגמרא ביומא מוכח שהעובדה שהשערים מכוונים זה כנגד זה היתה אצלם מושכל פשוט. וממנו הוכיחו שהמשנה אודות החומה הנמוכה אינה כרבנן. ואם יעלה על הדעת שהשערים אינם מכוונים לאיוו סיבה הנדסית שהיא, נפלה הוכחת הגמרא בזה. כי שמא משום שאינם מכוונים היה צריך לעשות כותל המזרחי נמוך. ולדעת רש"י והרי"ד מושכל זה יסודו במשנה בברכות. אך גם לדעת הרמב"ם היה הדבר פשוט לגמרא, אף שאין על זה משנה מפורשת, וזאת משיקולים אדריכליים, הקשורים לגוי המקום, כי גם זה שיקול הלכתי גמור בבנין הר הבית כמו שמוכח מדברי חז"ל⁶⁷. ואמנם, מה שהביא את הרמב"ם לפרש את המשנה בברכות על שער ניקנור, לא מפני ששער שושן אינו מכוון, אלא מטעם אחר, ואין כאן מקום להאריך בו⁶⁸. על כל פנים יהיה הטעם אשר יהיה, הדבר ברור מן הגמרא ביומא, כי כל השערים מכוונים זה כנגד זה. ובאמת הרמב"ם עצמו כתב בפירוש המשנה במדות (פ"ב מ"ד): "לפיכך צריך שיהא הכותל אשר מעל שער שושן קצר כדי שיראה את ההיכל מעליו".

62 ממהלך הגמרא ברור, כי ראיית הכהן היתה בקו מאוזן ממש. ואפשר שזו הכוונה במלים 'נוכח פני אהל מועד' (במדבר יט, ד).

63 פשוט הוא, וכך מפורש בתוספות ישנים יומא דף טז. אבל בפסקי תוספות למסכת מדות, באות ת: "כותל המזרחי גבוהה שש אמות, וכשמוזה רואה למעלה לתוך פתח ההיכל". וכן הוא ברש"י יחזקאל מ, ה. והוא תימה.

64 מדות ד, ג.

65 יש לציין כי גובה אבן המשקוף בשער ברקלי מעט יותר משני מטרים.

66 כן דעת המנחת פרופ' שמואל קליין, ויבדל"א האדריכל יעקב יהודה (ראה לעיל הערה 33).

67 ראה לקמן בקונטרס 'לשכנו תדרשו'.

68 כפי הנראה לדעת הרמב"ם אין מן התורה דין מורא מקדש אלא בעזרה בלבד. וכן היא גם דעת המאירי ביבמות דף ו, ב (וראה באריכות מקורות ודיון מפורט בזה, בחלק ב' סימן א' של הספר תורת הקדש, מאת הרב מרדכי אילון).

ואם כן גם הוא מסכים, שהשערים מכוונים זה כנגד זה, ועל כן ראיית פתח ההיכל היא ממש מעל שער שושן, הנמצא על אותו ציר.

ט. מקומו של שער שושן כיום

האמור לעיל הביא לידי צורך לחפש את מקומו של שער שושן כיום. והנה מקום קודש הקדשים הוא בלי ספק על גבי הצכרה כמו שיתבאר לקמן⁶⁹. אם כן יש לחפש את השער אשר ה'כפתור ופרח' מעיד על קיומו כנגד מקום זה. אבל צריך לברר את הכיוון המדויק שכנגדו יש לחפש, שהרי כתלי הר הבית כפי הנראה היום, אינם מכוונים בדיוק כנגד רוחות העולם (והכותל המזרחי נטוי בערך חמש מעלות לעומת הצפון האמיתי). ואמנם לקמן⁷⁰ יבואר, כי העזרות היו מכוונות בדיוק כנגד רוחות העולם. לפי זה, ציר השערים המכוונים זה כנגד זה הוא ממש מזרחי לצכרה. מדידת הדבר מביאה אותנו למקום שבו קבר כפול גדול צמוד לכותל המזרחי.

תמונה 16: קבר באתר שער שושן

קבר זה מסתיר ככל הנראה את שרידי שער המזרח. יש לציין, כי הרעיון של הסתרת אתר על ידי הצמדת קבר גדול אליו מוכר מן הקבר האחר, שבתחתית שער

69 פרק חמישי בכללו.

70 שם, סימן י.

הרחמים (לעיל סימן ו). וכאן מצטרף קבר זה לנסיגות טישטוש האתר וחילולו עוד בתקופת הגאונים (ראה לעיל).

קבר זה אמנם חדש הוא יחסית, אולם גם בטרם היה שם קבר, כיסה גל עפר גדול את הכותל המזרחי במסום ההוא. בגל עפר זה מתקיים בפועל הפסוק 'טבעו בארץ שעריה', שזה חלק מחשכת הגלויות שהובטח לאברהם בברית בין הבתרים.

תמונה 17: אתר שער שושן במבט ממקום שריפת הפרה
(החץ מראה על הקבר שבתמונה הקודמת)

וכמו שכתב הפייטן רבי אליעזר הקליר:

"היה הנוער ממזרח
בין הבתרים אורו כזרח
הראהו ארבע מלכויות
ברדם וצרר
כי טבע שער המזרח"⁷¹.

71 ראה לעיל, הערה 24.